

leżała wymiana towarów o zróżnicowanym przeznaczeniu i godnych posiadania w przekonaniu nabywcy, a biorąca za podstawę wkład pracy włożonej w wykonanie danego artykułu bądź uwzględniająca udział innych okoliczności posiadających wpływ na uzyskanie przez towar waloru użytkowości. Oprócz bowiem swej szczególnej wartości użytkowej jako towaru, to jest służącej do wyrażania wartości wymiennej w ścisłe handlowym znaczeniu, pieniądź zastępczy przybierał postać formalnej wartości użytkowej; wskazuje na to wyraźnie rozróżnienie przez Festusa obu tych wartości. Festus cytuje ponadto z tekstu *foedus Cassianum* dwa wyrażenia, które w sensie i formie wydają się współczesne prawu dwunastu tablic. Zawierają one przy tym wyraz *pecunia*, który na długo przed wprowadzeniem pieniądza w Rzymie oznaczał jakiegokolwiek mienie oszacowane w pogłowie bydła lub w płodach ziemi⁵. Jednakże ich mała przydatność do tezauryzacji zadecydowała o utraceniu tej roli na rzecz kruszcu, choć samo zjawisko wypierania dotychczasowego pieniądza zastępczego przybrało postać długotrwałej ewolucji form wartości. Było to wynikiem nie tyle cennych właściwości i ograniczonej podaży metalu, co w daleko większym stopniu specyficznych warunków ekonomicznych przedmonetarnej wymiany towarowej⁶. Tym niemniej jeszcze przez pewien, bliżej nieokreślony okres, wartość handlową wyrażano w kilku postaciach, jak to wynika z fragmentu *Cyklopa* Eurypidesa, gdzie Odyseusz i Sylenus podczas uzgadniania warunków transakcji wymiennej biorą pod uwagę kilka różnych form płatności⁷.

O ile jednak pierwsze teksty ustaw rzymskiego prawa zwyczajowego *lex Aternia Tarpeia* i *lex Menenia Sestia* podawały grzywny wyrażone w bydle, to już *leges duodecim tabularum* notowały kary w miedzi⁸. Dowodzi tego nie tylko istnienie w prawie

⁵ Festus 166 L. Por. Festus 220 L, 268–270. Akt *mancipatio* wskazuje na stan tego rodzaju, jaki istniał przed wydaniem *lex Tarpeia* lub też nawet jeszcze przed wprowadzeniem *aes signatum*. Wprawdzie zwyczaj kupowania ruchomości i nieruchomości *per aes et libram* stanowił w okresie późniejszym tylko *imaginarium venditione*, to jednak odmienna sytuacja musiała mieć miejsce wcześniej, gdyż użycie wagi miało na celu początkowo wyłącznie sprawdzanie wartości miedzi. Zob. F.M. Heichelheim, *AEH II*, s. 9; M.H. Crawford, *Early Roman Economy*, s. 201; A.W. Lintott, *Provocatio. From the Struggle of the orders to the Principate*, ANRW I, 2, s. 244, przypis 93.

⁶ M.J. Michalevskij, *Oczerki istorii denieg i denieźnego obraszczienija. Diengi v feŭdalnom chaziajstvie*, Leningrad 1948, s. 14–16; S. Bolin, *Tax money and plough money*, Scand. Ec. Hist. Rev. III, 1954, s. 3 n.; L. Breglia, *I precedenti della moneta vera e propria nel bacino nel Mediterraneo*, W: *Congresso Internazionale di Numismatica*, Roma 11–16 settembre 1961, Roma 1965, vol. I; M. Hammond, *The City in the Ancient World*, Cambridge (Mass.) 1972, s. 166. Bliższe dane o wartości wymiennej kruszców w postaci przedmonetarnej przynosi K. Regling, *Das Geld*, RE XIII (1910), s. 976; P. Courbin, *Valeur comparée et de l'argent de l'introduction du monnayage*, Annales ESC XIII, 1959, s. 209 n. Por. W.S. Jevon, *Money and the Mechanism of Exchange*, London 1875, s. 22; P. Einzig, *op. cit.*, s. 17; J. Soudek, *Aristotle's theory of exchanges. An inquiry into the origin of economics analysis*, Proc. Am. Philos. Soc. 1952, s. 45 n.; S. Bolin, *Charlemagne and Ruric*, Scand. Ec. Hist. Rev. II, 1954, s. 6 n.; F.M. Heichelheim, *AEH I*, s. 110, 215; J. Hicks, *op. cit.*, s. 65. Podobnie ujmuje E.M. Classen, *Grundlagen der Geldtheorie*, Berlin 1980, s. 26 n., 47 n.

⁷ Euripid. *Cyclop*. 137 n. Por. Heraclit frg. 90 (ed. Diehl). Podobnie Euneos, syn Jazona, wymienia w *Iliadzie* niewolników na wino, byki, skóry, miedź i żelazo (*Iliada* VII 467–475).

⁸ T. Frank, *An Economic Survey of Ancient Rome*, Paterson 1959, vol. I, s. 42.